

Розділ 8 Занепад правління нацистів, 1943–1944 рр.

У моїй квартирі в Любарі нас зібралося семеро: голова колгоспу, агроном, бухгалтер, водій, директор школи, механік та я. Ми почали організацію мінування залізничної колії Житомир–Фастів. Жінки, включаючи і мою дружину, були у нас кур'єрами і допомагали знаходити джерела отримання боєприпасів та місця, в яких діяли інші рухи опору. Нам довелося вбити двох зрадників у нашому селі, щоб вільно працювати. Після цього люди боялися доносити німцям на членів підпільного руху.

*Петро Гнатович Юницький (нар. 1912 р.),
Житомир, 1996 р.*

Для українців, росіян, поляків та євреїв у Житомирі, яким вдалося пережити вторгнення німців, Голокост, депортації на примусові роботи та акції з переселення, які проводила СС-поліція, здавалося, що гірше вже бути не може. Відступ німців з-під Сталінграду у лютому 1943 р. відродив у них надію на краще. Але той рік видався найгіршим з усього періоду окупації для всіх, навіть для етнічних німців, які зрозуміли, що їхній привілейований статус становив для них ще більшу загрозу. Обурені українці, поляки та радянські партизани нападали на них навіть після того, як ті відступали на захід після розвалу адміністрації комісаріату у листопаді 1943 р.

Як і вся Європа, житомирський регіон перетворився на поле бою, на якому вирувала жорстока партизанська війна, що не була виключно нацистсько-радянською боротьбою. Локальні громадянські війни спалахували між різними етнічними та політичними групами (сталіністи, комуністи, націоналісти, сіоністи), які, з одного боку, прагнули здолати нацизм, а з другого – намагалися встановити власну владу на територіях, які свого часу перебували під німецькою окупацією. Ці локальні сутички поставали на тлі конкуруючих ідеологічних таборів і виявляли соціальні негаразди, породжені нацистською окупаційною системою. Використовуючи місцевих провідників та колаборантів у впровадженні своєї злочинної політики та нав'язуючи місцевому населенню нову ієрархію впливів, засновану на расовому пануванні, німці поглибили вже існуючі та спричинили нові роз-

коли в суспільстві на окупованій землі¹. Багато хто з місцевих керівників зловживали своєю обмеженою владою, і їхня причетність до політики нацистів призвела до зростання ворожнечі. Окрім цього, самі комісари керували територіями дилетантськи, часто брутально та імпульсивно, що не сприяло зростанню поваги до них у «їхніх підданих». Навесні 1943 р. генеральний комісар Ернст Ляйзер повідомляв Розенбергу, що різюча різниця по всьому краї у тому, як комісари вирішували такі справи, як релігійна політика, нині ставала причиною громадських заворушень². Німці були не в змозі утримувати представників корінного населення у своїх установах. У 1943 р. персонал окружного комісаріату Звягеля складався на одну третину з нещодавно найнятих етнічних німців. Багато українців перестали працювати на німців³. Тож, на протигагу післявоєнним стереотипам про українців як масових колаборантів або прорадянських партизанів – історія опору в житомирському краї виявляє, що українське суспільство було далеко не об'єднаним.

Реакція німців на місцеві рухи опору та партизанські атаки була винятково радикальною. У Гегевальді Гімmlер та його ставленики в СС-поліції брали собі на озброєння в основному два підходи. Вони спочатку намагалися захистити фольксдойчів, консолідувавши їх у захищеному анклаві біля безпечної штаб-квартири. Тоді вони планували проведення більшої кількості антипартизанських рейдів в окремих місцевостях, які мали стати «мертвими зонами». Знищуючи населення територій, на яких партизани знаходили прихисток та місцевих прихильників, нацистські керівники вважали, що партизанську загрозу можна буде викоринити. Одна із майбутніх «мертвих зон» у генеральному окрузі «Житомир» знаходилася на Поліссі – болотиста територія на кордоні з Білорусією, де із самого початку німецької окупації різні українські націоналістичні угруповання, радянські військовополонені та євреї знаходили притулок, а згодом – розміщували штаби своїх рухів опору.

Цей розділ простежує зростання організованого руху опору в регіоні та радикальні спроби німецьких окупантів зберегти контроль над Житомирсом, спершу шляхом злісної антипартизанської політики, а потім, як це не парадоксально, – через антирадянську пропаганду та заклики, що мали би зібрати усіх під переможним прапором нацизму. Проте, коли нацистська система почала тріщати по швах у 1943 р., те ж саме спіткало і без того добряче пошматоване суспільство житомирського краю. Потрапивши між двох вогнів серед радянсько-нацистської боротьби, групи людей та окремі індивіди були вимушені обирати різні стратегії виживання та вирішувати, на чию сторону перейти.

Виникнення партизанських рухів

Хоча випадки саботажу проти нацистського режиму з боку місцевого населення мали місце протягом усього окупаційного періоду, партизанські рухи на Житомирщині стали більш поширеними наприкінці 1942 та впродовж 1943 років. Зростання опору та партизанської боротьби мало кілька причин. Найпершими серед них були депортація на примусові роботи та затяжна війна, яка розбурхувала антинімецькі настрої та обмежувала можливість комісарів керувати значними територіями.

У житомирському регіоні партизанський рух здебільшого був представлений українськими націоналістичними групами, блукаючими загонами борців опору та великими сталінськими партизанськими бригадами, що були направлені сюди за наказом з Москви (наприклад, кінна бригада ім. Леніна)⁴. Взагалі, у найбільшому із цих рухів, радянському, було залучено дуже мало комуністів і навіть членів партії. Окрім спільного бачення необхідності перемогти нацистів та витіснити їх зі східної Європи, у радянському русі не було будь-якої іншої об'єднуючої ідеї; він був багатоетнічним та не відзначався сильним комуністичним духом. Згідно з дослідженнями перебігу війни у Вінниці історика Аміра Вайнера, у серпні 1943 р. у місті та навколишніх районах діяло 25 850 партизанів, лише 4913 (19,1%) з яких були членами комуністичної партії або кандидатами на членство у ній. Хоча населення регіону було українським на 80 чи 90 відсотків, сталінські бригади склалися тільки на половину з українців, у той час як націоналістичні сили під проводом Андрія Мельника та Степана Бандери були, що очевидно, українськими (принаймні на 70%)⁵.

Самостійні групи опору почали формуватися у перші місяці окупації і склалися з комуністів, українських націоналістів та невеликої кількості євреїв, до яких приєднувалися у значно більших кількостях дезертири з Червоної армії та військовополонені⁶. Спершу це були люди, що втекли від нацистського терору. Вони були дезорганізованими і не мали достатньо зброї для ведення ефективної кампанії. Так само й українські націоналісти мали у своєму розпорядженні мало вогнепальної зброї та вибухівки, а рух сам по собі був поділений, і отже, – вразливим. Проте українські націоналісти використали міжвоєнний період своєї діяльності у Польщі, де вони розробляли тактику підпільної боротьби та співпрацювали із німецькою розвідкою. Вони прибули в Україну, добре знаючи німецьку систему та організаційну структуру зсередини. Та навіть за такої умови вони чинили незначний вплив: німці зосередили свої зусилля

у боротьбі проти українського націоналістичного руху та придушили його місцеві мережі у період з осені 1941 р. до початку 1942 р.

Двох ватажків руху Мельника було вбито на вулицях Житомира, скоріш за все, агентами Бандери, яким допомагали німці⁷. Через місяць німці придушили бандерівський рух⁸. У кінці листопада 1941 р. айнзацгрупа С видала наказ про покарання бандерівців смертю, оголосивши їх «ворогами Райху», яких необхідно було «арештовувати і після допиту знищувати у найсуворішій конфіденційності як мародерів»⁹. Каральні заходи німців інтенсифікувались навесні 1942 р., коли було організовано адміністрацію СС-поліції комісаріату. Наприкінці березня німецька таємна поліція знайшла та вбила керівника ОУН(б) Житомира Романа Марчака. Слідчі зіпо-СД дізналися від в'язня про місцезнаходження штаб-квартири бандерівського руху в Житомирі. 8 лютого 1942 р. німецька поліція увірвалася до підвалу розбомбленого будинку в Житомирі, де було викрито друкарню фальшивих посвідчень особи та літератури щодо підпільної діяльності націоналістів у місті, а також у Києві, Харкові та Полтаві. Німецькі слідчі були розгнівані коли виявили розписки, що вказували на те, що націоналісти продавали підроблені документи євреям. Це не була альтруїстична операція зі спасіння євреїв. Насправді, бандерівці фінансували діяльність своїх місцевих активістів за рахунок вимагання грошей у євреїв, і, найгірше в одному випадку, вони звинувачували саме євреїв, коли німці відкрили таємні склади зброї, що належали їхнім підпільним загонам¹⁰.

Документи націоналістів, у яких містилися списки прихильників, потрапили до рук нацистів та посприяли знищенню руху. Маючи у своєму розпорядженні імена людей та інформацію про те, де їх можна знайти, німецька таємна поліція під керівництвом її начальника в Житомирі Франца Рацезбергера почала арештовувати та допитувати сотні українців, які вважались такими, що становлять загрозу партизанського характеру¹¹. На початку квітня 1942 р. Рацезбергер відвідував перед своїм керівником у Києві – начальником служби безпеки в Україні Максом Томасом, що в Житомирі було виявлено 356 підозрюваних націоналістів та арештовано 200 членів підпільного руху¹².

Влітку 1942 р. українські націоналісти, які змогли втекти від лабет німецької таємної поліції, переховувались та чекали вказівок від своїх керівників – Бандери, Мельника та Тараса Боровця¹³. Як і інші рухи опору, що зароджувалися в регіоні, вони шукали собі послідовників, зброю та надійні канали інформації. Напади на німецькі штаби, спроби вбивства німецьких посадовців та підриви німецьких установ були поодинокими та спонтанними¹⁴.

Німцям було добре відомо про партизанські осередки, які зароджувалися в регіоні¹⁵. Коли комісари почали прибувати у регіон у листопаді 1941 р., командувач тилового району групи армій «Південь» Рок попереджував їх про те, що у селах формувалися партизанські осередки, в яких діяли дезертири Червоної армії та офіцери радянської розвідки, яких навмисне залишили у цій місцевості для ведення боротьби на окупованих територіях. Згідно із підозрами німців, ці агенти набрали собі інформантів в селах, у тому числі жінок та дівчат, які працювали працями та покоївками. У цих жінок, як він попереджував, було завдання зближатися із німецькими офіцерами та солдатами¹⁶. У цій атмосфері параної німці реагували на невелику кількість нападів, взявши курс на сувору антипартизанську політику, спрямовану проти усього населення (хоча часто їх репресії були лише прикриттям для вчинення масових убивств євреїв). У грудні 1941 р. генеральний комісар Клемм наказав страчувати десятьох мирних жителів за кожного застреленого чи пораненого німця, і 100 цивільних осіб – за вбивство чи поранення будь-якого німця партизанами.¹⁷

Протягом літа 1942 р. кількість диверсій та опору на півночі комісаріату (сучасні землі Білорусії) постійно зростала¹⁸. Партизани вбили начальника окружної жандармерії та двох жандармів в Єльську. У зв'язку із цим командувач поліції порядку регіону Ганс Леберехт фон Бредов запровадив нові профілактичні заходи. По-перше, він радив своїм німецьким жандармам уникати поїздок на велосипеді через поля та ліси та не віддалятися від головних доріг. Також щомісяця окружні відділки поліції почали подавати спеціальні звіти про атаки партизанів, у яких йшлося про час та місце таких атак. Такі звіти допомагали визначити розміри руху опору та місцевості, в яких він діяв¹⁹. Коли німці арештовували партизанів, вони вдавалися до різних дій. Якщо так званий партизан був євреєм, його вбивали на місці. Якщо він був членом націоналістського чи радянського підпілля, тоді його спершу допитували, а потім зазвичай вбивали²⁰. А тим часом німецька СС-поліція та військові підрозділи було перекинуто в цю місцевість для боротьби з партизанами. 18 липня 1942 р. (у рамках операції «Бамберг») підрозділи в окрузі Мазира, Коростеня та інших частинах околиць Єльська зруйнували села та вбили, за приблизними підрахунками, 1000 жителів за винятком фольксдойчів та міліціонерів, які жили у цих населених пунктах²¹.

Фактом було те, що німці ніколи не мали повного контролю над північними районами краю уздовж Прип'яті. Під керівництвом С.Ф. Малінкова та під командуванням С. Ковпака (українця-комуніста, який говорив,

що був нащадком запорізьких козаків) радянські партизани, скинути у цю місцевість на парашутах, заснували стаціонарні табори уздовж білоруського кордону. В останній тиждень липня 1942 р. начальник безпеки Раецбергер відзвітував керівнику зіпо-СД у Києві генералу Томасу, що в місцевості Мозиря, Брагіна та Овруча приземлялися російські парашутисти²². Вони нападали на річковий транспорт і зруйнували деякі військові об'єкти, у тому числі й госпіталь. У відповідь на це аванпост СД Овруча направив свої айнцакоманди, які, схопивши одного парашутиста, зафіксували, що там було налагоджено канали комунікації із головним командним центром у Москві. За допомогою перехоплення радіосигналів, у СД також дізналися, що в окрузі має приземлитися літак із партизанами та провіантом. Німці захопили цей літак²³. Для нацистів, здається, ситуація не покращувалась, попри збільшення кількості зіпо-СД та регулярних сил німецької поліції.

Під час перебування в регіоні Гітлер та Гімлер часто обговорювали, як боротися із загрозою з боку партизанів. Наприкінці липня 1942 р. увага перемістилася з «єврейської проблеми» (яку в Житомирі було майже вирішено) на іншу зростаючу загрозу – партизанів. 25 липня Гімлер, будучи у Гегевальді, підняв цю проблему під час вечері із вищими керівниками СС та поліції. Він самовпевнено зазначив: «Щодо небезпеки з боку партизанів, я про це також подбаю. Я поки що не знаю, що саме робитиму, але щось придумаю. Я тут думав про осліплення захоплених партизанів»²⁴. Для дискредитації партизанів (які почали вести дедалі активнішу пропаганду серед населення Житомирщини), Гімлер згодом наказав замінити термін «партизан» терміном «бандит»²⁵.

Через кілька тижнів після цієї зустрічі Гітлер призначив Гімлера головнокомандувачем у боротьбі проти партизанів на окупованих територіях (та в тилкових зонах армії). 18 серпня 1942 р. Гітлер, який уважно слідкував за боротьбою з партизанами через Гімлера, видав спеціальну директиву № 46. У ній він проголосив, що «знищення бандитизму потребує активних бойових дій та вживання найсуворіших заходів щодо кожного, хто підтримує бандитів або бере участь у формуванні бандитського руху». У той же час, писав Гітлер, німці не могли не покладатися на місцеве населення у боротьбі з бандитами, тож німецькі керівники на місцях повинні були управляти суворо, але справедливо. Ті, хто чинив спротив німецькому правлінню, заслуговували на суворе покарання для того, щоб розохотити інших від дій опору²⁶. Таким чином, Гімлер та регіональні німецькі керівники отримали зелене світло для застосування найжорсткіших методів боротьби.

Протягом кількох місяців після видачі цієї директиви німецька антипартизанська політика вилилась у зруйнування 108 сіл та масових убивств більш ніж 2300 людей у регіоні²⁷. У грудні 1942 р. головнокомандувач СС та поліції в Україні Прюцманн написав рапорт про новий підхід нацистів до вирішення проблеми партизанів. У зв'язку зі збільшенням кількості атак СС-поліція у співпраці із комісаріатом витісняла усіх жителів з територій, де діяли партизани, і вводила туди озброєні військові загони. Головними територіями, проти яких скеровувались зусилля, були болотисті райони, які в будь-якому разі вважалися «навіть чи корисними в економічному плані». За вказівками Гімmlера щодо цієї кампанії, усе мирне населення, яке проживало біля партизанських «гнізд» і яке не вбивали на місці, потрібно було масово депортувати до концентраційних таборів або на примусову працю до Райху. Проте багатьох із них не депортували відповідно до наказу, а вбивали на місці, оскільки у місцевих комісарів не вистачало транспортних засобів, щоб вислати мирних жителів із регіону; і комісари побоювалися, що ті, хто вижив, могли згодом піти до партизанів, щоб відплатити німцям²⁸.

За свідченнями радянського джерела, на початку 1943 р. німці спалили понад 100 поселень та вбили або залишили без даху над головою тисячі мирних жителів із цих «мертвих зон»²⁹. У березні та квітні 1943 р. комісари Ляйзера зазначали у своїх рапортах про 617 сутічок із партизанами, внаслідок яких понад 600 селян втратили свої домівки; а ще кількості інших відступили разом із партизанами³⁰. Саме тоді, коли німці готували свої наступальні дії у 1943 р., сили Малінкова та Ковпака перемістилися углиб житомирського регіону, здійснюючи періодичні напади із Олевського району на південь. Вони захопили (тимчасово) столицю німецького окружного комісаріату Лельчиці і вбили окружного командира СС та поліції селища Брагін³¹. Навесні 1943 р. Ковпак керував 3000 радянськими партизанами, які діяли в рамках двох груп уздовж північного кордону Житомирщини. Кількість нападів на німців, їхні об'єкти та військовий транспорт значно зросла; за один тиждень німецькі командири нарахували двадцять дев'ять сутічок та тринадцять атак на головних транспортних магістралях³². Керівники СС та поліції Німеччини скаржились, що у зв'язку із недостатніми силами та спорядженням у їхньому розпорядженні, а також суворими погодними умовами вони не могли розгромити загони Ковпака³³. Сталін тим часом посилав додаткові радянські сили на південний схід від Вінниці із наказом просуватись на північ для з'єднання із формуваннями Ковпака³⁴.

Від одного зі своїх агентів, поліцая на прізвище Мельниченко, який мав доступ до штабу СД у Житомирі, московське командування дізналось кількома місяцями раніше, що в Гегевальді неподалік від Житомира були розташовані штаб-квартира Гімлера та військові об'єкти. Вже влітку 1942 р. підпільні рухи у Києві та Вінниці передали Москві по радіо, що Гітлер побудував бункер біля Вінниці, а також табір для «визначних» військовополонених, де утримували Андрія Власова та інших радянських командирів. Радянські партизани (перейменовані Сталіним на війська Червоної армії в тилу) спрямували свою увагу на цю важливу твердиню нацистів. Офіцери радянської розвідки намагалися вчинити замах на Гітлера, коли він перебував на території комплексу³⁵.

Але радянські партизани не були єдиними, хто намагався знищити нацистів «за лінією фронту». У той час як радянські партизани почали домінувати в житомирському регіоні і зуміли проникнути на території поблизу штаб-квартир Гітлера та Гімлера, антирадянські партизани-націоналісти діяли на більш небезпечних рівнинах та в лісах центральних районів та на західних кордонах Житомирщини³⁶. Послідовники Мельника у Вінниці та бандерівці на західних кордонах комісаріату на межі з Луцьком сформували менші мобільні підрозділи (хоча за розміром деякі із них прирівнювалися до батальйонів) і проводили немасштабні локальні кампанії саботажу та пропаганди. Вони добивалися власних цілей щодо «очищення» України від російських, єврейських та польських елементів³⁷.

У житомирському регіоні виникла ще одна націоналістична партизанська група; нею командував син українського начальника адміністрації Житомира Яценюк, колишній прибічник Мельника, який утік від німців після демонстрації в Базарі у листопаді 1941 р. Яценюк очолював єдину незалежну партизанську групу, що виникла в межах Радянської України із кордонами до 1939 р. Яценюк та його послідовники в Житомирі здійснювали ефективну пропагандистську кампанію проти німців, що була близькою для місцевого населення у тодішніх умовах³⁸. У травні 1943 р. провідники розрізнених українських націоналістичних партизанських груп, пов'язаних із Боровцем, Яценюком та Бандерою розглядали можливість об'єднання своїх сил у рамках однієї командної структури. Але переговори між ними було зірвано. Вони відновилися лиш кількома місяцями пізніше, коли більшовицькі сили під проводом Ковпака проникли у Західну Україну та, разом із силами Бандери, загрожували меншим націоналістичним угрупованням. Боровець, Мельник та Яценюк не мали іншого виходу, окрім як об'єднати свої націоналістичні рухи під

проводом найбільш бойового та найпопулярнішого націоналістичного ватажка – Бандери³⁹.

Об'єднання націоналістичних партизанів під командуванням Бандери означало, що консолідуючий підхід у цій боротьбі нарешті переміг⁴⁰. Проте це злиття також означало поразку сил поміркованих націоналістів. Будучи родом із Житомирщини, Яценюк проводив свою підпільну кампанію, приділяючи увагу безпеці та збереженню життя сільських та міських жителів; Боровець також здійснював атаки у співпраці із селянами. А бандерівці, як і сили Червоної армії, часто проводили свої партизанські каральні акції проти німців, жертвуючи місцевим населенням.

Стосунки між населенням житомирського регіону та партизанами

Перед тим, як здобути контроль над населенням, і радянські, і націоналістські партизани розуміли, що їм потрібно змагатися за прихильність громад із старостами сіл, призначеними німцями. Одним із першочергових завдань підпільників було виявити, чи можна довіряти старості і чи співчуває він партизанам. До 1943 р. борці опору часто перебазовувались на інше місце, якщо вважали, що староста села був ненадійним, але у 1943 р. вони просто знищували старост, які не надавали їм підтримки (і часто знущалися чи вбивали їхніх дружин та дітей)⁴¹. Такі вбивства не йшли врозріз із офіційною стратегією партизанської війни Радянського Союзу⁴². Колишній керівник місцевого руху партизанського опору в околицях міста Житомир Леонтій Антонович Козарицький згадував:

Серед старост було багато наших керівників, і не всі вони були українцями. В одному випадку ми заручились допомогою старости, який був етнічним німцем, і через це німці вбили його. Українець, призначений на його місце, відмовився допомагати нам і повідомив про наше місцезнаходження німцям, які потім організували масштабну повітряну атаку на ліс, у якому був наш табір. Тож командир партизанів постановив покарати смертю цього старосту, який вже перебрався до захищеного німецького штабу. Партизани, переодягнені в українських поліцаїв, увійшли до цього штабу, схопили старосту та розстріляли його в лісі⁴³.

Згідно з розповіддю Козарицького та кількома іншими свідченнями, знайденими у німецьких документах, радянські партизани нападали на старост та українських чи етнічних німецьких поліцаїв, які не хотіли

співпрацювати з ними (а також на їхні родини), понівечені тіла яких часто виявляли під час патрулювання у лісах⁴⁴.

Станом на червень 1943 р. сили опору контролювали близько 60 відсотків орних земель регіону. Вони вбили 2568 німецьких посадовців і управлінців та їхніх українських й етнічних німецьких спільників⁴⁵. Комісари панікували, ховаючись у власних домівках та конторах. Вони зверталися по захист до СС-поліції і самі проходили навчальний курс із самооборони, який проводила поліція. Дехто обрав тактику захисту; інші – нападу. За спостереженнями Коха, комісари брали участь в антипартизанській боротьбі за межами своїх округів через «жагу пригод». У відплатній акції, проведеній 22 березня СС спільно із комісарами, було зруйноване село Казимирівка (Мозирський район), а його 500 жителів було вбито; 450 із них були жінками та дітьми⁴⁶. Окружний комісар у Речиці, доктор Пауль Блюмель, допомагав силам СС-поліції (включаючи кінну дивізію СС) у проведенні операції «Вайсхель». До операції Блюмель визначив, кого з населення «мертвих зон» буде вбито, а кого – помилувано. Вони вбили 4018 осіб, депортували щонайменше 18 860 жителів на примусові роботи та знищили 61 село⁴⁷.

Ляйзер, якого Гімmlер пізніше засудив як такого, що «анітрохи не розумівся на антипартизанській боротьбі», був настільки розчарований своєю нездатністю управляти регіоном та експлуатувати його багатства, що надіслав у червні 1943 р. до Берліна уїдливі рапорт. У ньому він писав про зворотну реакцію у соціальній та політичній сферах, яку спричиняла антипартизанська війна нацистів. Надмірно велика кількість рейдів СС та поліції по селах створювала проблему бездомності та недостатньої продуктивності праці, що було тягарем у сфері економіки та соціального забезпечення для комісаріату, і це також у кінцевому результаті спричинило відчуження усього українського населення. Він пояснював, що втрати німців у сутичках з партизанами стали логічним наслідком корумпованої системи нацистів. За кілька місяців до рапорту Ляйзера Кох засуджував комісарів за те, що вони бралися за зброю і ставали до боротьби проти партизанів, наказавши їм залишатися на своїх робочих місцях і складати рапорти про атаки. Відповідно, Ляйзер подав свій рапорт за червень до Берліна (через штаб Коха в Рівному). Така критика з його боку шокувала деякого із нацистських керівників, у тому числі й Гімmlера, адже, окрім детального опису невдач нацистської владної системи, Ляйзер скаржився на боротьбу за владу між посадовцями Вермахту та СС-поліції, які конкурували за першість у антипартизанських операціях. Ляйзер також добивався, але безрезультатно,

контролю над антипартизанською політикою у своєму регіоні, але він розглядав цю «проблему» як політичну у своїй суті, а не суто воєнну та стратегічну. У багатьох відношеннях Ляйзер передав загальний скептицизм та розчарування, які почали просякати східний аванпост імперії влітку 1943 р.⁴⁸

У той час коли в комісаріаті зростала напруга у зв'язку із виступами партизанів, що заважало нормальній щоденній діяльності, у середовищі німецьких службовців почалися розколи. Недостача ресурсів та кадрів ставала особливо гострою і співпраця почала руйнуватися. Окружні комісари звітували Ляйзеру, що оскільки значну кількість їхніх колег уже було залучено до збройної боротьби, нечесним було, що так багато приватних німецьких підприємців все ще перебували на території, займаючись непотрібною роботою. Комісари таврували тих, хто ухилився від військового призову. У відповідь на це Ляйзер попросив місцевих комісарів вивчити діяльність приватних німецьких підприємців і повідомляти про кожного, кого можна було залучити до роботи, яка мала більший стосунок до війни⁴⁹.

Комісари, які свого часу прибували в регіон із зарозумілим ставленням, усвідомлювали, що значна частина їхньої сили залежала від вірності саме тих «колоніальних підданих», яких вони тероризували. Така нестабільність була визнана на всіх рівнях німецької ієрархії. Улітку 1942 р. Гітлер та генерал Вільгельм Кайтель анонсували програму, за якою будь-які «східні народи» буде винагороджено за виявлену мужність у підтримці німців, зокрема, у справі «боротьби проти ворогів Райху»⁵⁰. Через короткий час після оголошення цієї програми Імперське управління з питань харчування та сільського господарства направило до Житомира 2000 літрів горілки, 5000 кг тютюну та 100 тонн цукру для розповсюдження серед місцевих прихильників Райху. Місцева німецька поліція також пропонувала сертифікати на земельні наділи площею до двох гектарів (до яких входили і колишні єврейські володіння) тим цивільним, які допомагали викривати партизанів або битися проти них⁵¹. Українським поліцаям виплачували по 50 райхсмарок за кожного захопленого або вбитого ними «бандита»⁵². Коли німці намагалися задобрити українських помічників, ті хапали масло, м'ясо та хліб і вимагали більше. Коли українські поліцаї-помічники покидали німців і приєднувалися до партизанських рухів, вони приносили ці продукти із собою в ліси⁵³. Багатьом селянам німецькі хабарі не були потрібні в будь-якому разі, оскільки вони таємно різали власну худобу; у 1943 р. німецькі комісари в житомирському регіоні повідомили про те, що 90 000 свиней та 55 000

голів рогатої худоби зникли, і люди перестали приносити свої продукти на базар. Через короткий час німці не були в змозі керувати місцевою економікою та забирати матеріальні ресурси з України тією мірою, яку вони передбачали у 1941 р.⁵⁴

На початку 1943 р. місцеві німецькі комісари та керівники жандармів отримали наказ призначити помічників та адміністраторів з місцевого населення для отримання заохочень, адже до тих пір німці не визнавали великої кількості звитяжних дій та проявів мужності з боку цивільного населення на підтримку німців⁵⁵. У Монастирищі німці були приємно здивовані старостою села, який агресивно боровся проти радянських сил і, за певної підтримки місцевих, зміг захопити та вбити кількох партизанів. Німці залишили після себе кілька рапортів про розподіл нагород серед цивільного населення або відзнак цивільних, які допомагали німцям. Хоча українці, які бажали приховати факти про власну співпрацю з німцями від радянської влади, можливо, знищили відповідні записи, ця прогалина в документації може також свідчити й про те, що німці вбачали лише у небагатьох українцях тих, хто був гідний визнання, і, таким чином, лише дехто з них залишався вірним німцям протягом всього періоду окупації.

Усередині українських громад назрівала незгода. Німецька політика налаштовувала українців один проти одного, а службовці української поліції (найбільш ненависні) зловживали своєю владою, виходячи за всі рамки. Наприклад, у Козятині український голова був свідком того, що український шуцман, не перебуваючи на своєму службовому посту, обкрадав місцеве населення та розважався, влаштовуючи стрілянину по бродячих тваринах. Голова зробив зауваження поліцаєві та погрозив повідомити німцям про його дикунську поведінку. Поліцай убив голову кийком. У селі Непедівка банда п'ятих українських міліціонерів розпочала побиття старости. Така поведінка обурила кількох місцевих жителів, які вирішили вдатися до дій у відповідь. П'ятнадцять українців побігло до найближчого представника німецької адміністрації, керівника з питань сільського господарства; з його допомогою вони врятували старосту та затримали п'ятих поліцаїв-українців⁵⁶.

Жінки та партизанський рух

Марія Атаманська та Марія Кондратенко

Зрештою, партизанська боротьба призвела до найгірших наслідків для місцевого населення, яке здебільшого складалося із жінок, молоді та похилих людей. Вони стали пішаками у місцевій боротьбі нацистів,

советів та націоналістів за панування в Україні. Жінки та діти, втягнені у рух опору на Житомирщині (добровільно чи примусово), забезпечували підпільних агентів харчами та одягом, а також інформацією про обстановку в краї, про німців чи про інші конкуруючі партизанські групи. Німці вважали, що роль місцевого населення – ключова чи периферійна – у будь-якому русі заслуговувала, якщо не на смерть, то на суворе покарання. Часто, за трагічним збігом обставин, люди опинялися не у тому місці не в той час. Наприклад, у березні 1943 р. шістнадцятирічна колгоспниця Марія Атаманська йшла у своїх справах, коли радянські партизани підійшли до неї і запитали, в якому домі живе сільський староста. Вони також вимагали дати їм харчів із колгоспу, а в той момент, як згадувала Марія, багато селянок плакали, оскільки у них не було достатньо їжі, щоб годувати і партизанів, і німців, і власні родини. Ця коротка розмова з партизанами привернула увагу німців. Атаманську схопили українські поліцаї і привели її до штаб-квартири німецької поліції в Житомирі. Там німецька та українська поліція допитувала її та намагалася змусити її підписати зізнання про те, що вона була членом партизанського угруповання або його помічником. Але Атаманська відмовилася, то ж її побили до втрати свідомості. Коли вона прокинулася у камері, вже пройшов цілий день. Українські поліцаї сказали їй, що звільнять її, але Атаманську тримали в ув'язненні ще протягом тижня, поки тривала підготовка до її депортації до Райху. Її помістили у товарний вагон та відправили до Райху на примусові роботи⁵⁷.

Члени сімей – зазвичай дружини, дочки та матері осіб, підозрюваних у партизанській діяльності – завжди були першими, стосовно кого проводилися розслідування діяльності руху опору⁵⁸. Керівники жандармерії Мозиря наприкінці літа 1942 р. видали наказ страчувати членів сімей партизанів, якщо вони також пов'язані із рухом опору⁵⁹. У серпні 1942 р. український районний керівник Базару видав наказ, подібний до наказу, виданого гестапо у Житомирі: якщо член громади у будь-який спосіб допомагав партизанові, потрібно було знищити усіх членів громади; якщо житель не повідомляв про присутність партизанів у своєму селі або поблизу нього, необхідно було зруйнувати все село⁶⁰.

В атмосфері непевності та параної нацистські регіональні керівники підозрювали кожного у партизанській діяльності, масово вбивали «тих, хто чинив опір» та спрямовували свої каральні заходи проти членів родин підозрюваних, тим самим рвучи останні нитки, які з'єднували німців із селами та громадами. Місцеві СС-поліцаї вбили етнічну німкеню фрау Вегерер у Мар'янівці; її було страчено за те, що вона давала партизанам харчі. Вранці 16 вересня 1943 р. тринадцятирічна дівчина на ім'я Ганя

наглядала за зібраним врожаєм. Вона була голодна і таємно взяла собі трішки продуктів. Коли до неї наблизився службовець СС-поліції Козятинина, вона злякалася і побігла. Поліцай застрелив її⁶¹. У вересні 1943 р. німецькі жандарми в Козятині ходили від села до села з наказом вбивати дружин та членів родин українських помічників-поліцаїв, які дезертирували зі своїх постів і, за припущенням, втекли до партизанів. Радянські партизани вели таку ж політику по відношенню до українських колаборантів протягом понад рік⁶².

Як місцеве населення – жінки, зокрема – залучалось до руху опору? Окрім підтримки радянських та націоналістичних партизанських рухів, пропонуючи їм прихисток та їжу, жінки краю працювали кур'єрами та саботували німецьку адміністрацію й економіку шляхом таємного вбивства худоби, приховування їжі, викрадення припасів та закладання вибухівки. Декілька з них убили німецьких посадовців, отруївши їхню їжу. Німецькі командири із самого початку попередили, що жінки мають перебувати під підозрою, як і чоловіки, можливо, намагаючись спростувати переважний гендерний стереотип про те, що жінки були «розумово обмеженими, емоційними та покірливими»⁶³. Визначна роль жінки – ватажка партизанів у Коростені Марії Кондратенко насторожила нацистських лідерів та поставила під сумнів їхні гендерні упередження щодо здібностей жінок. Оскільки Кондратенко вміло тікала від німців, вони вистежували її та полювали на неї із такою рішучістю (а також і з роздратуванням), із яким не шукали будь-кого іншого серед місцевих партизанів⁶⁴.

У певний момент у період 1941 р. та початку 1942 р. Кондратенко (яка була родом із Ягнятина) пішла працювати до контори комісара Козятинина. До війни вона працювала водієм вантажівки; тож вона добре знала місцевість та шляхи регіону. Але у німців вона працювала перекладачем, а також написала статтю в місцеву українську (під німецькою цензурою) газету у квітні 1942 р. У липні 1943 р., приблизно через рік після того, як вона поступила на роботу в комісаріат, німецькі поліцаї провели масштабні допити знайомих та друзів Кондратенко в Козятині. Вони також розіслали її фотографію, на якій було видно, що в неї є маленька дитина.

Поліція почала розшук Кондратенко після одного вечора в середині травня 1943 р., коли вона постукала у вікно хати своєї подруги Анни Ткачової. Вона сказала Ткачовій, що збирається переховуватись у лісах поруч із Ружином і що вона намагалася «організувати хлопців із залізничці». Її завданням було переконати українців-охоронців залізничці допомогти їй у запланованій диверсії на залізничній колії. Наступного дня ці українські міліціонери втекли із Кондратенко у ліс, де вони поставили

табір біля будинку лісника, поблизу Ружина. Тим часом Ткачова отримала підроблені документи на поїздку і відправилась на підводі на базар у Ружині; по дорозі назад вона зупинилася біля зазначеної лісової схованки і передала втікачам мило, сірники та інші предмети. Ткачова продовжувала працювати прибиральницею в будівлі українського суду, таємно передаючи у ліс листи та провіант. Приблизно через два місяці, наприкінці липня, німці схопили Ткачову і допитали її про Кондратенко та її групу опору. Коли німецькі слідчі закінчили цей допит, керівники СС та поліції передали жінку до СД Бердичева. Її стратили 29 липня 1943 р.⁶⁵

Окрім Ткачової, німці арештували та допитали друзів, сусідів Кондратенко та власника квартири, де вона жила. Вони дізналися, де саме переховується група Кондратенко і спланували «зачистку» лісу поблизу Ягнятина. Вранці 18 серпня дванадцять німецьких есесівців та поліцаїв, дев'яносто один український поліцай та шістдесят угорських солдатів здійснили напад на табір. Вони знайшли одну жінку серед дванадцяти «бандитів», але під час перестрілки вона втекла; проте нападникам вдалося захопити та вбити ватажка групи – єврея, відомого як Міша Чорний, а також Федорука, коханця Кондратенко⁶⁶. Через два дні після цього рейду, 20 серпня, один із начальників поліції Козятинського округу Йозеф Ріхтер, начальник відділку в Самгородку, який очолював численні полювання проти євреїв та проти партизанів у 1943 р., був убитий, коли його вантажівку було зупинено на дорозі поблизу Ягнятина⁶⁷. Кондратенко успішно переховувалась від німецьких переслідувачів. Але її друзі, яких було арештовано, допитано та пізніше – страчено, розказали німецькій поліції, що її депортовано до Райху як примусового робітника⁶⁸.

Приклад Кондратенко показує, що жінки дійсно вступали до партизанів у лісах, де виконували ряд важливих та небезпечних завдань. Але Кондратенко представляла тут невелику частину жінок, які відігравали керівну роль у русі опору. Більшість жінок на Житомирщині працювали під контролем німецьких та українських наглядачів, проте в їхніх будинках та селах від них дедалі більше чекали готовності допомогти партизанам. Коли вони не працювали на полях навесні, влітку та восени, німці залучали їх до робіт, де вимагалася тяжка фізична праця, таких як копання каналів та очищення доріг від сміття, льоду та снігу. У містах та селах їх брали на роботу покоївками, робочими фабрик та, що було більш поширено, прибиральницями. Вони також намагались хоч якось уберегти те, що залишалося від їх домівок та родин, ховаючи своїх дітей від рейдів з набору примусових робітників, а харчі – від німців, щоб прогодувати свої сім'ї. Коли німецькі чи радянські

війська руйнували їхні будинки, вони облаштовували укриття в ямах, на місці яких колись були їхні домівки⁶⁹. По можливості, вони обробляли невеличкі городи поруч зі своїм житлом.

Тож в історії роздробленого партизанського руху, що торкнувся майже всіх родин у північних районах Житомирщини та в деяких місцевостях у центрі та на півдні регіону поблизу Вінниці, є важливі соціальні аспекти. Станом на 1943 р. майже всі українці, однаково чоловіки та жінки, мали спільні антинімецькі настрої та бажання витіснити нацистів з української землі. Але присутність кількох груп опору у воєнний час – передусім українських націоналістів та радянських загонів – також вказує на те, що за цим спільним бажанням негайного вигнання німців стояло суспільство, розділене за етнічними, політичними, ідеологічними, релігійними та гендерними ознаками.

Сталінські злочини і німецька пропаганда Українська «Катинь» у Вінниці

Функцією комісарів у період «тотальної війни» 1943 р. було виконання поліцейських заходів та запровадження посилених «заходів безпеки». Окрім цього на них покладалося ведення нової нацистської пропагандистської кампанії, головним акцентом якої, як це не парадоксально, були злочини сталінізму. Метою такої діяльності було спонукання українців до боротьби проти Червоної армії та партизанів. В апараті комісаріату було створено новий головний відділ з питань пропаганди, який раніше перебував у структурі політичного департаменту. Генеральний комісар Ляйзер написав підлеглим комісарам, що першочерговою метою у 1943 р. було ширше використання пропаганди на «службі німецької адміністрації у війні на сході», адже «ми повинні переконати українців, що тільки німці дозволять вільне віросповідання та захистять українців від голоду та злочинів советів». За словами Ляйзера, нова нацистська пропаганда мала «наголошувати на радянських злочинах»⁷⁰.

Наприкінці березня 1943 р. Ляйзер поставив перед комісарами вимогу збирати та передавати йому усі фотографії, свідчення та документи, які виявляли жахи більшовицького режиму. Він також наказав оголосити в українських газетах конкурс на кращу статтю на теми «За що ми маємо дякувати німцям?» та «Більшовизм – більше ніколи!». Ляйзер подав теми, на які українці повинні були писати свої статті: щедра та сучасна адміністрація німців, справедлива правова система, декрет про приватизацію сільськогосподарських угідь та майна, збільшення земельних наділів, можливості працевлаштування, релігійна терпимість та свобода

культури. Як винагороду за перемогу в конкурсі, німці запропонували подорож по Райху протягом десяти або чотирнадцяти днів, що, можливо, було привабливим для деякого з українців з огляду на постійно зростаючу присутність радянських сил у регіоні⁷¹.

Найбільшим пропагандистським заходом нацистів у Житомирському комісаріаті була розкопка масових поховань у Вінниці, в яких було знайдено 9432 жертви сталінських репресій 1937 року. Українські керівники повідомляли німців про місцезнаходження цих братніх могил раніше, але німці вирішили використати вінницьку трагедію лише у липні 1943 р., після виявлення слідів злочинів у Катині (що Геббельс хвалив як успішну пропаганду). Релігійні достойники та судові експерти з окупованої нацистами Європи прибули до Вінниці в рамках заходу, який німці голосно назвали міжнародним розслідуванням. Одним із експертів, що прибули на місце розслідування, був доктор Герхардт Паннінг, який раніше, у серпні 1942 р., проводив жакливі експерименти над євреями-військовополоненими. Міський комісар Фріц Маргенфельд опитав українських управлінців у своїй управі відносно того, хто у Вінниці міг бути працівником НКВС у 1937 р., щоб тепер поставити їх перед громадськістю у показовому суді нацистів⁷².

Українська Автокефальна церква підтримувала усю нацистську кампанію, зокрема, її антисемітський зміст. Під час однієї з похоронних процесій автокефальний єпископ Григорій сказав присутнім, що євреї замордували цих жертв у 1937 р. Потім він продовжив свою палку критики: «Отже, ви, мої дорогі сини, встаньте зараз і запитайте, подібно до Христа, цього кровожерного ката, “батька всіх трудящих” – Сталіна, за яке з тих добрих діл, що ми за життя своє зробили для тебе і твоїх жидів, ти нас так тяжко скатував? Чи, може, за те, що, не розгинаючи спину, працювали ми на каторжних колгоспних ланах, вирощуючи дорідну пше-ницю, щоб твої жида на сабаш і пейсах мали смачну булку, чи, може, за те, що, заливаючи потом свої очі, працювали на буряках, щоб твої юдеї мали солодощі, чи, може, за те, що випестували найкращу худобу для смачного бульйону і котлет «советському дворянству», чи, може, за те, що в інкубаторах виводили мільйони птиці та яєць для вас же, чи, може, за те, що, відриваючи від рота у своїх дітей молоко, переробляли на масло для “чада ізраїльського”»?⁷³

Розкопки захоронень у Вінниці влітку 1943 р. було описано у серії пропагандистських плакатів, які в антисемітському дусі зображували особу єврейської національності, що здійснюється над масовими захороненнями. Таким чином, навіть після того, як німці вбили майже кожного

єврея в регіоні, вони і далі продовжували використовувати ідеї антисемітизму як дієву силу, що мобілізувала народ проти більшовизму. Як було показано в праці історика Аміра Вайнера, після майже трьох років нацистської антисемітської пропаганди лише дехто протривів чи хоча б ставив під сумнів такі гротескні, але вправні перекручення. Дійсно, під час війни німці роздмухали жевріючу етнічну ворожнечу та запропонували нові форми антисемітизму в Житомирі (і по всій Європі). Тим часом у місцевих німецьких колах комісари та їхні заступники продовжували принижувати українців як «білих негрів» та «колоніальний народ», показуючи, що їхні пропагандистські звертання до українців як жертв злочинів сталінізму однозначно не черпали натхнення із раптового та відвертого співчуття по відношенню до місцевого ненімецького населення⁷⁴. Це була суто короткострокова тактика, взята німцями на озброєння з розпачу при спробі зберегти владу в регіоні. Програма винагороди та пропагандистські зусилля нацистів зазнали краху. Вони були надто незначними та надто запізними. Окрім того, українці, які потрапили в центр війни між советами та нацистами, звісно ж, обирали сторону тих, кого вважали потенційним переможцем. Після поразки Німеччини під Сталінградом на початку 1943 р., перехід на бік радянської влади видавався більш безпечним кроком.

Крах колонізаційних експериментів нацистів Напад на Гегевальд

Втрати на східному фронті 1943 р. змусили нацистських провідників скоротити програми для фольксдойчів до рівня місцевих ініціатив, а пізніше – і взагалі від них відмовитися⁷⁵. Місцеві керівники продовжували діяти згідно з планами, розробленими восени 1942 р., переселяючи на початку 1943 р. дедалі більше фольксдойчів до Гегевальду та в інші населені пункти Черняхівського району (названого *Försterstadt*). Але станом на квітень 1943 р. генеральний комісар Ляйзер оголосив, що всі акції з переселення потрібно було відкласти, і лише у крайніх випадках за загрозливих для життя умов, зокрема нападів партизанів, етнічних німців необхідно було переселяти в інші місця⁷⁶.

Пізніше, 5 липня 1943 р., генеральний план «Ост» Гімлера було категорично відкинено, коли Гітлер наказав припинити переселення етнічних німців та роздачу земель до закінчення війни⁷⁷.

Хоча Гітлер вимагав припинення широкомасштабних схем колонізації, місцеві спроби «виховати» фольксдойчів та надати їм вищого статусу німців тривали аж до останніх днів відступу нацистів. Ці спроби,

зрештою, припинило наближення фронту, але навіть до повернення Червоної армії в Житомир у листопаді 1943 р. плани Гітлера щодо життєвого простору підривали й інші місцеві фактори. Хоч би скільки говорили місцеві посадовці про «захист» етнічних німців, яких називали переселенцями, населення, фактично, потерпало від бруталності нацистів та обставин війни. СС та NSV силою і часто у жорстких умовах перевозили тисячі етнічних німців на інше місце. Після прибуття фольксдойчів до своїх нових поселень нацисти не змогли надати їм ті привілеї, що пропагувались у рамках виданих раніше декретів та планів. Німецькі керівники із різних установ, що діяли в регіоні, не мали адекватних ресурсів та робочої сили, щоб належним чином подбати про переміщених жителів.

Фольксдойчі Гегевальду отримали найбільше уваги, але багато етнічних німців залишилися поза межами поселення. Вони були розкидані по українських селах у північних регіонах, де ставали жертвами жорстокої радянсько-нацистської партизанської війни. Для того, щоб захистити цих фольксдойчів, начальник Управління з расових питань та переселення, який відповідав за проведення спеціальних акцій з переселення, Тео Геншель та учасники проекту «Список німецького народу» почали швидко кампанію з перепису та переселення понад 9000 етнічних німців навколо Гегевальду⁷⁸. Вони утворили другу колонію в житомирському краї під назвою Фюрстерштадт («Поселення лісника»)⁷⁹. Під час цієї поспішної акції з переселення підлеглі Гімлера слідували його наказу про викрадення «цінних у расовому відношенні» дітей з українських родин (цей злочин Гімлер заохочував у своїй промові у 1942 р.). Після останнього рейду СС по селах фольксдойчів у північно-східних районах житомирського регіону кількість сиріт, взятих під опіку СС та Управління з питань зв'язків з етнічними німцями, у краї зросла приблизно на 600⁸⁰.

Підлеглі Гімлера кинулися зміцнювати підтримку серед фольксдойчів, і робили це настільки старанно, що місцевий начальник зондеркоманди «Росія» із аванпостом у Житомирі штурмбанфюрер СС Ріхард Шілл був звільнений у липні 1943 р. за несанкціоноване взяття на облік етнічних німецьких поселенців⁸¹. Сотні місцевих українців та поляків перехитрили нацистських расових фахівців, неправдиво заявляючи про власне німецьке коріння задля забезпечення собі кращих пайків, кращих робочих місць, а також можливого варіанту втечі від радянських сил, що наступали. СС-поліція, партія та комісаріати Розенберга не були в змозі дати раду такій зростаючій кількості етнічних німців. У місті Житомир, де зондеркоманда 4а спершу зареєструвала 963 етнічних німців наприкінці

серпня 1941 р., кількість їх станом на літо 1943 р. зросла до кількох тисяч. Міський комісар Фріц Магасс мав номінальний контроль над цими жителями, оскільки вони проживали у місті, але основні установи, що керували програмами для етнічних німців, також мали там свої штабквартири. З огляду на присутність впливових СС та партійних організацій, фольксдойчі тут повинні були б отримати привілеї найвищого рівня, популяризовані нацистами. Проте влітку 1943 р. посадовець зі штабу генерального комісара Ляйзера був свідком того, що етнічні німці у місті все ще жили у примітивних будинках і не мали змоги отримати харчі. В одному магазині, який мав обслуговувати 3500 фольксдойчів, етнічні німці простоювали в черзі весь день, а серед натовпу всередині крамниці був лиш один службовець, який намагався водночас розкласти товар по полицях і продавати його покупцям. Перед прилавком етнічні німці билися за продукти, а пайки не можна було нормально розподілити: одна родина на вечерю їла тільки горох, у той час як іншій завжди доставалось тільки молоко. Як писав зазначений посадовець, уся ця програма – «просто жажливий безлад»⁸².

Тим часом нацистські головорізи, які проводили рейди з набору примусових робітників по всьому регіону, почали нападати на поселення фольксдойчів. Етнічні німці мали бути звільненими від депортацій до Райху на примусову працю, але такі нацистські керівники, як Еріх Кох та Фріц Заукель, чинили величезний тиск на місцеву владу з тим, щоб зібрати якомога більше людей. Навіть у поселенні Гегевальд керівник СС Геншель скаржився в одному рапорті, що «дикі» агенти з набору робітників хапали етнічних німців, примусово вантажили їх на автомобілі та перевозили до тимчасових таборів. Коли генеральний комісар Ляйзер згодом докорив агентам з набору працівників, він аргументував, що «зміцнення німецького народу, яке було метою переселення, не буде можливим у разі депортації [етнічної німецької] робочої сили»⁸³.

З точки зору радянського партизанського руху, «расовий» статус етнічних німців відносив їх до табору фашистів та колаборантів. Атаки радянських загонів на населені пункти та будинки фольксдойчів, які розпочались у 1942 р., значно зросли кількісно у 1943 р. Для місцевого українського населення не було секретом те, що на складах армії та СС знаходились значні запаси харчів та обладнання для німців Райху в житомирському регіоні. У травні 1943 р. партизани напали на спеціальні магазини СС у Гегевальді та захопили транспортні засоби й продукти харчування. За межами Гегевальду – наприклад, у Мозирі – партизани винищували родини етнічних німців. По всій північній частині

Житомирщини партизани постійно грабували худобу та продукцію в господарствах етнічних німців. СС-поліція проводила репресії у відповідь на партизанські набіги; і коли у певну місцевість прибували загони етнічної німецької самооборони, вони мстилися на сусідніх українських селах⁸⁴. А тим часом південніше Гегевальду, поблизу Вінниці, Гітлер в останній раз відвідав свій комплекс «Вервольф» 27 серпня 1943 р. для зустрічі із генералом Еріхом фон Манштайном. Через місяць після цього підлеглі йому сили безпеки повідомили про понад 1360 актів опору на цій території та навколо неї, в результаті чого було арештовано 722 особи. Серед арештованих та вбитих партизанів було кілька євреїв із Вінницької області⁸⁵.

Звірства, що супроводжували відступ німців, здебільшого не потрапили в поле зору дослідників війни. Окрім надзвичайно тяжких страждань та масових втрат людських життів, насилля мало інші психологічні та політичні наслідки. Поглиблюючи деморалізацію населення Житомирщини, значна частина якого втратила рідних та близьких або дах над головою внаслідок партизанської боротьби, найсильніший із рухів – радянський повстанський рух, зміг ефективно придушити будь-який український опір повторній сталінській окупації житомирського регіону. Натомість багато українців пішло у Червону армію, що стало джерелом єдності, яке, з-поміж інших, Сталін ефективно використав у власних цілях у післявоєнний період.